

تحلیل ژئوپلیتیکی سیاست‌های آبی ترکیه (پروژه گاپ) و پیامدها آن

دکتر زهرا پیشگاهی فرد، استاد دانشگاه تهران

امیر حبیبی، دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه تهران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۳

چکیده

آب اثرات اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی بر توسعه فضایی می‌گذارد لذا این پدیده روز به روز رقابتی‌تر سیاسی‌تر و امنیتی‌تر می‌شود. یکی از مناطقی که کمبود منابع آب در آن پررنگ است جنوب غرب آسیا می‌باشد و این وضعیت در کشور عراق و سوریه با توجه به پایین دستی نسبت به رودخانه مرزی دجله و فرات برجسته‌تر است. یکی از کشورهای پر آب با توجه به میزان بارش و شرایط اقلیمی مناسب که رودخانه‌های دجله و فرات از آن سرچشمه می‌گیرند کشور ترکیه است و بیشتر منابع آب کشور عراق و سوریه از کشور ترکیه سرچشمه گرفته و این کشورها بشدت در ابعاد کشاورزی، زیست محیطی و شرب وابسته به منابع آب ورودی از کشور ترکیه هستند. کشور ترکیه با ایجاد پروژه‌های کلان آبی (پروژه گاپ) در جنوب شرق ترکیه درصدد کنترل آب‌های مرزی در سرشاخه‌های دجله و فرات و دنبال کردن اهداف ژئوپلیتیکی خود مبتنی بر هیدروهمون^۱ و هیدروپاور^۲ است. با توجه به وابستگی عراق و سوریه به آبهای مرزی مشترک با کشور ترکیه به نظر می‌رسد در آینده نزدیک کشورهای پایین دست رودخانه‌های دجله و فرات با تنش‌های آبی گسترده رو به رو خواهد کرد. این پژوهش با ماهیت توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اینترنتی، در صدد تحلیل ژئوپلیتیکی سیاست‌های آبی ترکیه و پیامدهای آن در کشورهای پایین دست رودخانه‌های دجله و فرات (عراق و سوریه) است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که اهداف راهبردی ترکیه و سیاست‌های آبی این کشور در زمینه استحصال و کنترل آبهای مرزی، بهره‌برداری از این عنصر ژئوپلیتیکی قدرت ساز در راستای اهداف ژئواکونومیک (توسعه متوازن داخلی و رسیدن به استانداردهای مورد نظر اروپا، همسو کردن کردها با هسته مرکزی، بالارفتن قدرت چانه زنی در معاملات انرژی در منطقه) و ژئواستراتژیک (تضعیف پ ک ک و همسایگان حامی آنها، عملیاتی کردن گفتمان نئوعثمانی گرایبی در قلمروهای عثمانی) می‌باشد.

واژگان کلیدی: هیدروپلیتیک، ترکیه، عراق، سوریه، ژئوپلیتیک، رودخانه مرزی.

^۱ Hydro-hegemon
^۲ Hydro-power

مقدمه:

اهمیت منابع آب در شرب، صنعت، کشاورزی و محیط زیست بر کسی پوشیده نیست و یکی از منابع تولید کننده قدرت در راستای ارتقای قدرت ملی منابع آب محسوب می شود. آب یکی از عناصر ژئوپلیتیکی در فضای رقابت و قدرت است و کشورهایی که دارای منابع آب کافی هستند و بارندگی لازم را دارند دارای توانایی بیشتری در سازماندهی فضای اقتصادی کشور خود بوده و همچنین در قبال همسایگان دارای قدرت چانه زنی بیشتری در معادلات ژئوپلیتیکی هستند. با توجه به اینکه بارش ها در سطح کره زمین دارای یکنواختی نیستند و از توزیع نامتعادل پیروی می کنند لذا میان عرضه و تقاضای منابع آب همسانی وجود ندارد. از طرف دیگر مرزهای سیاسی بیشتر کشورها به خصوص در منطقه جنوب غرب آسیا مصنوعی و ناشی از سیاست های استعماری بوده و از جغرافیای طبیعی مناطق پیروی نمی کند لذا حوضه های آبریز مشترک و همچنین رودخانه های مرزی مشترک بین کشورها طیفی از رقابت و منازعه تا همکاری و تعامل را بوجود آورده است، با توجه به اهمیت منابع ژئواکونومیک مشترک اعم از آب، انرژی، معادن، راه ارتباطی و .. پیترهاگت جغرافی دان سیاسی در مدل هایپوتیتکا معتقد است که مرزها و منابع مشترک موجود در آنها از جمله منابع آب همیشه وسوسه برانگیز بوده و سرچشمه های اصلی بحران های ژئوپلیتیک را تشکیل می دهند که نمونه بارز آن جنگ ۸ ساله عراق بر علیه ایران بر سر رژیم حقوقی اروندرود بوده است. بحران آب در جنوب غرب آسیا با توجه به افزایش جمعیت و روند توسعه و همچنین تغییرات اجتماعی ناشی از مدرنیزاسیون میتنی بر فرهنگ مصرف گرایی تقاضا را برای آب بیشتر کرده و این روند در حال افزایش است. با توجه به اقلیم خشک و نیمه خشک منطقه و چالش های هیدروپلیتیکی موجود کمبود آب این منطقه را به شدت تهدید می کند تا جایی که بیشتر اندیشمندان در حوزه روابط بین الملل و ژئوپلیتیک جنگ و تنش میان کشورها را در آیند تنش بر سر دسترسی به منابع آب با محوریت خامریانه می دانند. کشورهای منطقه برای مقابله با بحران کم آبی و همچنین بهره برداری از این عنصر ژئوپلیتیکی برای افزایش قدرت چانه زنی در معادلات سیاسی در مقابل سایر قدرت ها به روش ها و ابزارهای گوناگونی برای کنترل و استحصال منابع آب روی آورده اند. سد سازی های انبوه، انتقال منابع آب بین حوضه ای و همچنین شیرین کردن آب های شور از جمله اقداماتی است که در کشورهای مختلف جنوب غرب آسیا برای مقابله با بحران آب صورت گرفته یا در حال انجام است. در مباحث مربوط به سیاست های آبی و بطور کلی هیدروپلیتیک آنچه اسباب مناقشه و منازعه بین کشورها را بوجود می ورد چگونگی بهره برداری کشورها برای استحصال آبهای مشترک و رودخانه های مرزی است. در منطقه جنوب غرب آسیا دو کشور عراق و ترکیه دارای هیدروپلیتیک پیچیده می باشند بطوریکه وابستگی کشور عراق به رودخانه دجله و فرات در طول تاریخ چشم اندازهای انسانی این منطقه را متأثر کرده است. کشور ترکیه داری منابع آبی مناسب و بارندگی های زیاد در سرزمین خود می باشد. با توجه به اهمیت منابع آب به عنوان یک منبع ژئوپلیتیکی لذا کشور ترکیه به عنوان یک قدرت منطقه ای در حال اجرایی کردن و بهره برداری از پروژه های کلان آبی از جمله پروژه گاپ^۱ است، ترکیه در حوزه آناتولی جنوبی یعنی در سرشاخه رودخانه های عراق و سوریه حدود ۱۵ سد ساخته است که تنها یکی از آنها که سد آتاتورک^۲ است که نزدیک به ۵۰ میلیارد متر مکعب گنجایش دارد. این ۱۵ سد روی سرشاخه های دجله و

^۱ پروژه آناتولی جنوب شرقی یک پروژه توسعه چند بخشی است که شامل سدسازی گسترده در جنوب شرق آناتولی ترکیه روی سرشاخه های دجله و فرات می باشد که بر اساس مفهوم توسعه پایدار برای ارتقای زندگی ساکنان این منطقه آغاز شده است. هدف اعلام شده برای این پروژه، کاهش محرومیت منطقه ای به وسیله افزایش درآمدها و استاندارد زندگی و همچنین افزایش ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی و ایجاد شغل به ویژه در مناطق روستایی می باشد.

^۲ Atatürk Dam

فرات ساخته شده و همراه با سد آتاتورک که روی سرشاخه اصلی ساخته شده تمام آب دجله و فرات را می‌گیرد. بطوریکه این پروژه‌ها میزان آب ورودی به کشور عراق را به شدت کاهش داده و زمینه انواع بحران‌ها را در ابعاد ژئوپلیتیکی بوجود آورده است. این تحقیق با ماهیت توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌های و سایت‌های اینترنتی معتبر و با توجه به نیازهای آبی عراق و همچنین نقش بالادستی کشور ترکیه در رودخانه‌های مرزی در صدد تحلیل چالش‌های هیدروپلیتیکی ترکیه و عراق است.

۱- چارچوب نظری

۱-۱- ژئوپلیتیک^۱:

ژئوپلیتیک عبارت است از مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست که در قالب یک مدل سه وجهی قابل تبیین است، در این مدل سه حوزه فضا، محیط و انسان‌ها مورد توجه قرار گرفته است. در حوزه فضا تعامل‌های فضایی و سیستم‌ها و ساختارهای فضایی مدنظر است و در حوزه محیط، ویژگی‌ها و عوامل محیط طبیعی و مصنوعی و در حوزه انسان‌ها خصلت‌ها و کارکردهای گروهی مدنظر می‌باشد (حافظنیا، ۱۳۹۶: ۳۴-۱۵). ژئوپلیتیک مطالعه رقابت قدرت‌ها برای سلطه بر منطقه یا جهان و افزایش قدرت ملی بر اساس امکاناتی که جغرافیا در اختیار آنها قرار می‌دهد یا امکاناتی که هر یک از قدرت‌ها از محیط و مزیت‌های جغرافیایی می‌گیرند (مجتهدزاده، ۱۳۹۲: ۱۳۹). ژئوپلیتیسین آمریکایی؛ کوهن معتقد است که ژئوپلیتیک مطالعه کاربردی روابط فضای جغرافیایی با سیاست است که تاثیر دو جانبه الگوهای فضایی، اشکال و ساختارها را با عقاید سیاسی و سازمانها مورد مطالعه قرار می‌دهد (Cohen, ۱۹۹۴: ۱۷). ژئوپلیتیک اجزای جغرافیای انسانی را برای بررسی کاربرد و مفاهیم قدرت به کار می‌گیرد. بحث در ماهیت مکان‌ها و ارتباطشان با بقیه جهان یک نزاع قدرت بین منافع و گروه‌های مختلف است (قالیباف؛ پوینده، ۱۳۹۰: ۵۱). جان اگنیو مطالعه تاثیر جغرافیا بر روابط بین ملت‌ها را ژئوپلیتیک می‌نامد (۱۵: Agnew, ۱۹۹۸). محور تمرکز ژئوپلیتیک به عنوان تلاش برای کنترل فضا و مکان بر اساس قدرت یا توانایی دستیابی به اهداف خاص در مواجهه با مخالفت یا جایگزین‌ها استوار است و همچنین ژئوپلیتیک علم وضعیت‌یابی روندهای سیاسی توسط محیط جغرافیایی است. در ژئوپلیتیک جدید محققان در حال جستجو برای پارادایم‌های جدید در حوزه ژئوپلیتیک برای پیش بینی مسیری هستند که نظام بین‌المللی می‌تواند در قرن بیست و یکم به سمت آن حرکت می‌کند. ژئوپلیتیک جدید دیدگاه‌های تازه‌ای در رابطه بین جغرافیا و سیاست برای توسعه پارادایم‌های واقع‌گرایانه مطرح می‌کند (Cohen, ۲۰۱۸: ۵۲). به طور کلی ژئوپلیتیک علمی است که چگونگی قرائت جغرافیایی سیاست خارجی قدرت‌ها (کشورها) را در راستای تامین منافع ملی و ارتقای قدرت ملی در فضای رقابتی با سایر قدرت‌ها تفسیر می‌کند. ژئوپلیتیک علم رقابت با سایر قدرت‌ها و ارتقای حوزه نفوذ است و نگاه ژئوپلیتیک در سیاست خارجی از درک چگونگی ارتباط بر اساس موقعیت جغرافیایی، مرزها، همسایگان، منابع و رقبا سرچشمه می‌گیرد. ژئوپلیتیک دارای زیرمجموعه‌های مختلفی از جمله ژئوکالچر، ژئواکونومی و هیدروپلیتیک و ... است.

۱-۲- هیدروپلیتیک^۲:

هیدروپلیتیک به مطالعه نقش آب در مناسبات و مناقشات اجتماعی انسان‌ها و دولت‌ها نیز می‌پردازد، اعم از اینکه در داخل کشورها و یا در سطح منطقه‌ای، جهانی و کروی باشد (حافظنیا؛ مجتهدزاده؛ علیزاده، ۱۳۸۵: ۳). برخی از محققان معتقدند که تاریخ بشر به تعبیری جنگ بر سر منابع بوده است. کاهش منابع طبیعی از جمله آب به دلیل

^۱ Geopolitics

^۲ hydroplitics

پیامدهای اکولوژیک و تأثیر این پدیده در بقای ارگانیک جمعیت کشور بسیار قابل توجه است (نامی، ۱۳۹۰: ۶۱). یکی از ابعاد هیدروپلیتیک که دارای اهمیت بیشتری در روابط ژئوپلیتیک بین کشورها بوده با توجه به ماهیت رقابتی آن رودخانه‌های مرزی محسوب می‌شود در رودخانه‌های مرزی سیاستمداران و سیاست‌گذاران نقش کلیدی را در تعاملات آب‌های مرزی دارند و اهداف و خط مشی‌های خود را بصورت آشکار و پنهان اعمال می‌کنند. با عنایت به جمیع مسائل مطرح شده میتوان هیدروپلیتیک را دانش مطالعه وجه سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی آب تعریف کرد که هدف آن ارتقاء ثبات سیاسی جوامع، امنیت منطقه‌ای، کامیابی و توسعه اقتصادی و توسعه پایدار زیست محیطی میباشد (عراقچی، ۱۳۹۳: ۹۷). وجه دیگر هیدروپلیتیک با توجه به کمیاب بودن منابع آب و اهمیت روز افزون آن مناقشات مربوط به آب در سطوح مختلف و بین واحدهای سیاسی و انسانی مختلف است که در رودخانه‌های مرزی نمود بیشتری دارد. هیدروپلیتیک امروزه بیشتر در مقیاس منطقه‌ای مورد توجه است و سیاست‌های کشورها را در رابطه با یکدیگر در خصوص توزیع، کنترل و کیفیت و مناقشات ناشی از منابع آب مورد توجه قرار می‌دهد، این مسائل هم می‌تواند موجب تنش و هم می‌تواند موجب همگرایی میان کشورها گردد. برخی صاحب‌نظران رابطه آب و سیاست در سطح منطقه‌ای را بیان تأثیر منابع آب در سیاست خارجی می‌دانند که چگونگی عملکرد سیاست خارجی یک کشور برای تأمین آب یا بهره برداری از آن در معادلات سیاسی را تبیین می‌کند. بازیگران سیاسی از دریچه‌های مختلفی به مسائل و پدیده‌های عینی و ذهنی می‌نگرند و پدیده‌ها را با استفاده از این عینک‌های معرفت‌شناسی دنبال می‌کنند. در مورد پدیده آب مکاتب و نظریات گوناگونی در فلسفه علم بطور کلی و روابط بین الملل به طور اخص نقش آفرینی می‌کنند. این دیدگاهها مبتنی بر رئالیسم و لیبرالیسم به عنوان دو مکتب اصلی هستند و در مورد پدیده آب با مفاهیمی از جمله هیدرو هژمون، هیدرورئالیسم، هیدرولیبرالیسم و ... رو به رو هستیم که بازیگران سیاسی سیاست‌های آبی خود را مبتنی بر این رهیافت‌ها و مکاتب سازماندهی می‌کنند و خوانش حرکت‌های این بازیگران در مورد مسائل مربوط به آب بوسیله این رهیافت‌ها قابل تحلیل است.

۳-۱- رودخانه‌های بین‌المللی^۱ و حقوق بین‌الملل^۲:

از دیدگاه حقوق بین‌الملل رودخانه‌ها به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند: رودخانه‌های ملی و رودخانه‌های بین‌المللی. رودخانه‌های ملی رودخانه‌هایی هستند که در داخل یک کشور جاری هستند، مانند سفیدرود در ایران و می‌سی‌سی‌پی در آمریکا. این قبیل رودخانه‌ها قسمتی از قلمرو سرزمینی کشورها محسوب می‌شوند و کشورها بر آنها اعمال حاکمیت مطلق دارند. رودخانه‌های بین‌المللی رودخانه‌هایی هستند که از داخل چند سرزمین عبور می‌کنند و دو یا چند کشور را از یکدیگر جدا می‌کنند، مانند رودخانه‌های اترک و هریرود که از حداقل دو کشور ایران، ترکمنستان و یا افغانستان عبور می‌کنند و یا مرزهای سیاسی بین دو کشور را تشکیل می‌دهند. ماده ۳۳ قرارداد ورسای (۱۹۱۹) رودخانه بین‌المللی را رودخانه‌ای می‌داند که قابل کشتی‌رانی باشد و بیش از یک کشور را به آب‌های آزاد مرتبط سازد (آقایی، ۱۳۶۷: ۶۰۸). موافقتنامه بارسلون^۳ (۱۹۲۱) که به منزله قانون اساسی رودخانه‌های بین‌المللی است، وجه تسمیه و عرفی رودخانه‌های بین‌المللی را به آبراه‌های مورد استفاده بین‌المللی تغییر داد. اساسنامه بارسلون ضابطه اقتصادی رودخانه‌ها را بر ضوابط عرفی (عبور از چند سرزمین و قابل کشتی‌رانی) افزود (موسی زاده؛ عباس زاده، ۱۳۹۴: ۱۶۴). در نهایت می‌توان چنین استنباط کرد که رودخانه بین‌المللی رودخانه‌ای است که اولاً از خاک دو یا چند

^۱ International River

^۲ International rights

^۳ Barcelona Agreement

کشور عبور کند و مرزهای بین حداقل دو کشور را قطع کند یا دو یا چند کشور را از هم جدا کند ثانیاً رودخانه مرزی اهمیت ژئوپلیتیکی داشته باشد. پیش از کنگره وین (۱۸۱۵) حاکمیت بر رودخانه‌ها مطلق بود و به منافع سایر کشورها توجه نمی‌شد. اصل همکاری بین‌المللی در بهره‌برداری از رودخانه‌های بین‌المللی برای اولین بار در همین کنگره عنوان شد؛ زیرا با پیشرفت شگرف صنعتی و توسعه بازرگانی در اروپا لازم بود که منافع متضاد ملت‌ها و دولت‌های مختلف در رودخانه‌های بین‌المللی اروپا به ویژه رودخانه دانوب و رن با یکدیگر وفق داده شود (فتاح، ۱۳۹۱: ۳۸).

۴-۱- رابطه آب و سیاست:

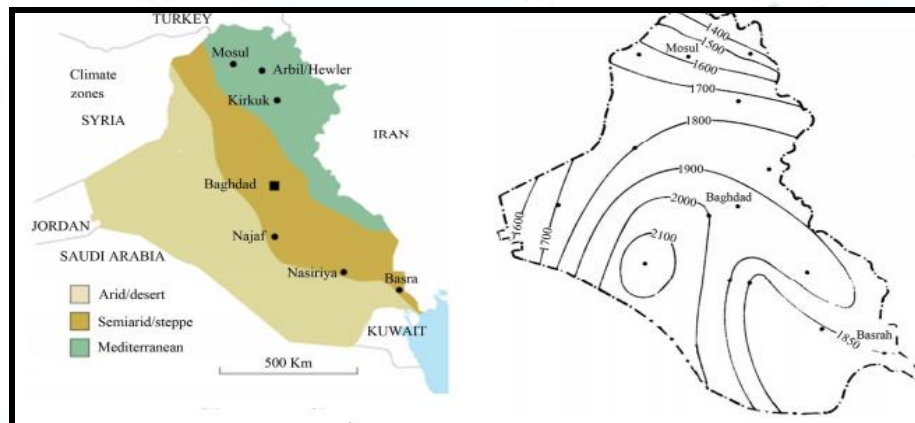
سیاست اغلب مربوط به خط‌مشی‌های رسمی حکومت و احزاب می‌باشد. سیاست هنر اداره کشور یا واحد سیاسی و پدیده‌های فضایی سیاسی است. با جهانی‌شدن اقتصاد و انتقال قدرت از مفاهیم نظامی به قدرت اقتصادی دسترسی به منابع طبیعی و به کنترل درآوردن آنها یکی از ابزارهای مهم قدرت محسوب می‌شود. از آنجا که توسعه اقتصادی و پیشرفت صنعتی به منابع طبیعی وابسته است، مالکیت یا دسترسی آسان به منابع طبیعی با ارزش مانند آب به عنوان یکی از شاخص‌های حفظ و بسط قدرت در نظر گرفته می‌شود (عسگری، ۱۳۸۱: ۵۲). آب به عنوان یکی از منابع حیاتی همواره مورد توجه سیاست‌مداران و دولتمردان بوده است و بحران کمبود آب یکی از دغدغه‌های اصلی آنها محسوب می‌شود که در آینده تشدید خواهد شد و دسترسی به منابع آب قابل اعتماد و کنترل آنها یکی عناصر مهم در معادلات سیاسی در ابعاد مختلف محسوب خواهد شد. امروزه منابع آب موجبات تنش هم در درون کشورها و هم در روابط بین کشورها را فراهم کرده است (Zaaitoun, ۲۰۰۶: ۴۳۵). در واقع آب به یکی از عوامل تأثیرگذار در مسائل سیاست داخلی و بین‌المللی کشورها تبدیل شده است. روابط میان آب و سیاست را می‌توان در سطوح مختلف بررسی کرد، در سطح ملی در رابطه با آب و سیاست، حکومت و دستگاه‌های دولتی در تنظیم و اجرای سیاست‌ها و خط و مشی‌های مربوط به منابع آب نقش اصلی را بر عهده دارند. هر کشوری به طور کلی دارای سیاست‌های مربوط به منابع آب در بخش‌های مختلف آشامیدنی، کشاورزی و صنعت و مسائل ژئوپلیتیکی می‌باشد و برای ایجاد تأسیسات جهت ذخیره‌سازی، آبرسانی، تصفیه آب، جلوگیری از وقوع سیل، کنترل سیلاب‌ها و همچنین حفاظت از منابع آب برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری می‌کند و مؤسساتی را برای مدیریت منابع آب و تأسیسات مربوط به آن ایجاد می‌کنند. در عمل تنظیم و اجرای سیاست‌های منابع آب در سطح ملی می‌تواند تنش‌زا باشند و گروه‌ها با منافع مختلف تلاش کنند از طریق دستگاه‌های سیاسی و قانونی و یا از راه‌های دیگر در تصمیم‌سازی در جهت تأمین منافع خودشان تأثیر بگذارند (نامی، ۱۳۹۰: ۶۵). در واقع، رابطه آب و سیاست در سطح منطقه‌ای، سیاست‌های بین کشورها درباره تخصیص، توزیع، کنترل و کیفیت منابع آب است که می‌تواند موجب تنش یا همگرایی بین آنها شود. برخی نیز رابطه آب و سیاست را در سطح منطقه‌ای بیان ارتباط بین منابع آب و سیاست خارجی می‌دانند که چگونگی عملکرد سیاست خارجی یک کشور برای تأمین آب را تبیین می‌کند (عسگری، ۱۳۸۱: ۴۹۷). برای مطالعه رابطه آب و سیاست در سطح منطقه‌ای، منابع آبی ممتد در دو سوی مرز مورد بحث قرار می‌گیرد و عمده‌ترین اختلافات ناشی از آن منابع آبی مرزی در خصوص بهره‌برداری از منابع آب و مدیریت حوضه رودخانه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. عمده‌ترین بحثی که در این خصوص مطرح است این است که آیا کشورها برای تقسیم آب رودخانه‌ها و استفاده از منابع آب مشترک جهت دستیابی به توسعه با همدیگر توافق می‌کنند یا با همدیگر به سمت تنش و واگرایی حرکت می‌کنند.

۲- بحث و یافته‌ها

عراق با نام رسمی جمهوری عراق کشوری در خاورمیانه و جنوب غربی آسیا است. این کشور از جنوب با عربستان سعودی و کویت، از غرب با اردن و سوریه، از شرق با ایران و از شمال با ترکیه همسایه است. عراق در بخش جنوبی خود، مرز آبی کوچکی با خلیج فارس دارد و دو رود مشهور دجله و فرات که سرآغاز تمدن‌های باستانی بین‌النهرین در درازای تاریخ کهن این منطقه هستند که از شمال کشور به جنوب آن جریان دارند و با پیوستن به رود کارون، ارونرود را تشکیل می‌دهند و به خلیج فارس می‌ریزند. کشور عراق دارای جمعیتی در حدود ۳۵ میلیون نفر است (www.irna.ir, ۱۳۹۷). وسعت عراق ۴۳۸,۳۱۷ کیلومتر مربع (۱۵۸م، نزدیک به یک چهارم ایران) است (ضیغمی، ۱۳۸۷: ۱۵-۱۴). بیشتر سرزمین عراق پست و هموار و گرمسیری است. غرب عراق کویر است و شرق آن را جلگه‌های حاصلخیز پوشانده است. عراق به منابع آبی رودخانه‌های دجله و فرات که از ترکیه سرچشمه می‌گیرد به شدت وابسته است (نیرومند فر؛ شهیدی، ۱۳۹۷: ۲۴۲). رشد سریع جمعیت و افزایش از شش میلیون هکتار به ۲۴ میلیون هکتار اراضی کشاورزی در طول چند سال اخیر کشور عراق را بشدت وابسته به منابع آب برون مرزی کرده است، کشاورزی در عراق بیشترین وابستگی را به منابع آب دارد (موسوی نیا، ۱۳۹۶: ۷۹). میزان وابستگی عراق به رودخانه‌های دجله و فرات نزدیک به ۸۵ درصد است (مختاری هشی؛ قادری حاجت، ۱۳۸۷: ۶۱). همان‌طور که در نقشه زیر نشان داده شده است وضعیت نواحی میانرودان به عنوان محل تجمع اجتماعات انسانی ملهم از رودخانه‌های دجله و فرات است.

نقشه ۳: اقلیم و آب و هوای کشور عراق

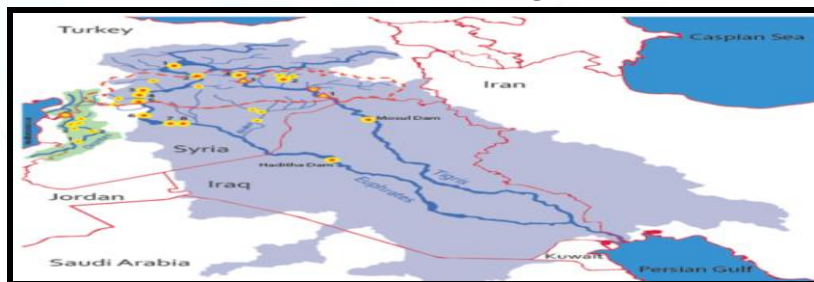
Source: Zakaria and other, ۲۰۱۳: ۱۵۸۵

از منظر جغرافیای انسانی کشور عراق دارای از هم گسیختگی فضایی است و این کشور بلوک‌های هویتی و مذهبی کرد در شمال، اعراب اهل تسنن در وسط و اعراب اهل تشیع در جنوب را در خود جای داده است. با توجه به اینکه این کشور جزء کشورهای مصنوعی و مبتنی بر سیاست‌ها و راهبردهای قدرت‌های جهانی بعد از جنگ جهانی اول تشکیل شده است لذا این کشور دارای بحران‌های ژئوپلیتیکی ساختاری در ابعاد طبیعی و انسانی می‌باشد. از یک طرف در کشور عراق دولت ملت تکوین پیدا نکرده است (Mackenzie, ۱۹۹۹: ۳۸۶) و از طرف دیگر این کشور در انزوای ژئوپلیتیکی قرار داشته و با توجه به دسترسی ضعیف به دریاهای آزاد این کشور سرسازگاری با همسایگان خود نداشته و همواره به نواحی مرزی خود چشم طمع داشته است. کشور ترکیه دارای میزان بارنگی فراوان بوده و رودخانه‌های دجله و فرات از این کشور سرچشمه می‌گیرند. دجله رودخانه‌ای است که از دامنه‌های جنوبی رشته‌کوه توروس در شرق ترکیه سرچشمه گرفته و پس از ورود به کشور عراق از میان شهرهای بزرگی چون بغداد و

موصل عبور کرده به فرات و سرانجام هر دو به کارون می‌پیوندند که اروندرود را تشکیل می‌دهند و در پایان به خلیج فارس سرازیر می‌شوند. این رود با ۱۸۶۲ کیلومتر طول، سی و هشتمین رود جهان می‌باشد. رودخانه فرات از کوهستانهای شرق آناتولی در کشور ترکیه سرچشمه گرفته و پس از گذشتن از کشورهای سوریه و عراق وارد خلیج فارس می‌شود. این رود در مغرب کشور عراق و متشکل است از دو شعبه «قره سو» و «مرادچای» که سرچشمه آنها نزدیک رود «ارس» در شرق آناتولی ترکیه است. طول رودخانه فرات تقریباً ۳۰۰۰ کیلومتر است (Macquarrie, ۷: ۲۰۰۴). جریان فرات در جلگه بین‌النهرین، بسیار ملایم است و دارای بستری عریض می‌باشد. یگانه عامل حاصلخیزی خاک عراق و جلب جمعیت در جلگه خشک و گرم بین‌النهرین، دو رود فرات و دجله می‌باشد (نقشه دو). ترکیه یکی از قدرت های منطقه ای با موقعیت بی نظیر ژئوپلیتیکی است و یکی از ابزارهای قدرت ساز در ترکیه با توجه به بارندگی های فراوان و رودها پرآب در منطقه خشک خاورمیانه منابع آب است و این کشور در طول چند سال اخیر در سیاستهای خود را مبتنی بر رهیافت هیدروهمون تدوین کرده است تا همون نئوعثماني خود را با بهره برداری از عنصر آب عملیاتی سازد.

نقشه دو: هیدروپلیتیکی عراق، سوریه و ترکیه و رودخانه های دجله و فرات

Source: Conker, ۲۰۱۴:۱۴۲

۱-۲- هیدروپلیتیک ترکیه:

ترکیه از سه طرف به دریای سیاه در شمال، دریای مدیترانه در جنوب و دریای اژه در غرب احاطه شده است. رودهای بسیار زیادی در این کشور جریان دارند که این رودها پس از گذشتن از خاک همسایگان وارد دریاهای ضاطراف می‌شوند (کرمی و دیگران، ۱۳۹۵: ۳۵). این کشور با توجه به اقلیم و حجم بارندگی های یکی از قدرت های هیدرولوژیک منطقه محسوب می‌شود و بیشتر منابع آب رودخانه های مهم دجله و فرات از این کشور سرچشمه می‌گیرند.

جدول ۱: مشخصات رودخانه های دجله و فرات

رودخانه فرات	ترکیه	عراق	سوریه	مجموع
تغذیه رودخانه	۹۸.۶	۰	۱.۴	۱۰۰
طول رود	۱۲۳۰ کیلومتر	۱۰۶۰ کیلومتر	۷۱۰ کیلومتر	۳۰۰۰ کیلومتر
رودخانه دجله	ترکیه	عراق	سوریه	ایران
تغذیه رودخانه	۶۵ میلیارد متر	۱۳ میلیارد متر	۰	۲۱.۷ میلیارد
	۳۲.۲ میلیارد متر مکعب در سال	۰	۰.۵ میلیارد متر مکعب در سال	۳۲.۷ میلیارد متر مکعب در سال

متر مکعب	متر مکعب	مکعب	مکعب	طول رودخانه
۱۸۶۲ کیلومتر	۰	۴۴ کیلوکتر	۱۴۱۸ کیلومتر	۴۰۰ کیلومتر

Source: Macquarrie, ۷: ۲۰۰۴

در طول چند سال گذشته، به دلیل اینکه منابع محیطی قابل دسترس کاهش یافته است لذا سیاست‌های هیدروپلیکی افزایش یافته است تا امنیت ملی و برنامه ریزی استراتژیک بین کشورها را تحت سلطه خود قرار دهد. در خاورمیانه. برای ترکیه، آب به سرعت در حال ظهور به عنوان یکی از مهم ترین عناصر سیاسی امنیتی معاصر است. با این حال، سیاست های قدرت رقیب در منطقه و پیچیدگی های ژئوپلیتیکی مانع از آن است توافق بر سر منابع آب صورت بگیرد و این عنصر ژئوپلیتیکی هر روز بیش از پیش ابعاد مختلف قدرت و نقش آفرینی های ژئواستراتژیک را در بر میگیرد و در دل این کلید واژه های سیاسی در روابط بین الملل فرو می رود. اکثریت توافقنامه های منطقه ای، ساخته شده به عنوان مبانی دیپلماتیک دو جانبه و چند جانبه مبتنی بر دیپلماسی آب نتوانسته اند به حقوق همسایگی مبتنی بر اصول انسانی رسیدگی کنند. کشورها با نیازهای رو به رشدی ملهم از تغییرات اجتماعی و محیطی روبه رو هستند. انفعالات بازیگرانی که در چارچوب دیپلماسی و همگرایی عمل می کنند تنها به صورت انتزاعی یا ضمنی مانده است و بصورت عملیاتی تاثیرات آنچنانی نداشته است. در نتیجه، سیاست آبی اکنون در محاسبات استراتژیک کشورهای منطقه، در سطوح مختلف در رقابت های ژئوپلیتیکی و در راستای اهداف استراتژیک نقش آفرینی کرده است. برای ترکیه، آب یکی از مهمترین و پراهمیت ترین مواردی است که این کشور می تواند در معادلات سیاسی منطقه و در رقابت با بازیگران منطقه مبتنی بر دیدگاه رئالیستی از آن بهره برداری کند. بطوریکه امروزه ما در سیاست های آبی ترکیه با اصطلاحی تحت عنوان هژمونی آب روبرو هستیم. هژمونی آب در راستای سازماندهی سیاسی منطقه بوسیله ترکیه و ناشی از گفتمان نئوعثمانی شدت در حال نقش آفرینی است. تا از این طریق این قدرت منطقه ای با چرخش سیاسی از غرب به شرق در سازماندهی سیاسی منطقه بطور اعم و کشورهای مصنوع به طور اخص نقش آفرینی بیشتری داشته باشد و استراتژی های نئوعثمانی را دنبال کند. کشور ترکیه علی الرغم داشتن موقعیت ژئوپلیتیکی بی نظیر اما یکی از کشورهایی است که از لحاظ منابع انرژی نفت و گاز به شدت فقیر است و با توجه به روند رو به رشد صنعت در این کشور ترکیه هر روز بیشتر به منابع انرژی نفت و گاز وابسته شده و از طرف دیگر خواستار بهره برداری از نقش محوری خود در ترمینال انرژی و انتقال انرژی شرق به غرب است. وقتی عراق در زمان نوری المالکی به سدسازی ترکیه و سیاست های انحصار طلبانه این کشور در زمینه استحصال آب های مرزی اعتراض نمود، موضع گیری ترکیه اینطور بود که: "مگر شما منابع سرشار نفتی خود را با ما اشتراک می گذارید، که ما منابع آبی خود را با شما اشتراک بگذاریم" (۲۰۱۷، <https://ir.sputniknews.com>). با تحلیل محتوای این موضع گیری ترکیه به این نتیجه می رسیم که ترکیه می خواهد از آب به عنوان یک عنصر ژئوپلیتیکی و اهرم فشار در راستای سیاست های ژئواکونومیک، ژئوکالچر و ژئواستراتژیک و ... در منطقه بهره برداری کند و به کشورهای منطقه از جمله عراق القا کند که با در اختیار قرار دادن منابع انرژی ارزان می توانند از منابع آب کافی سرچشمه گرفته از کشور ترکیه بهره ببرند.

۲-۲- پروژ های آبی ترکیه:

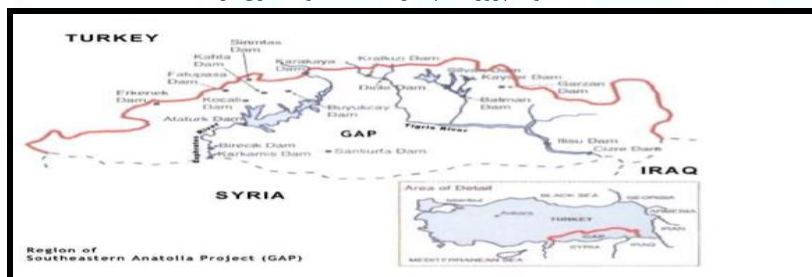
هیدروپلیتیک به یکی از مهم ترین عوامل موثر در سیاستگذاری خارجی جهان و به ویژه در عرصه پر تلاطم خاورمیانه تبدیل شده است. واقعیت غیر قابل چشم پوشی این است که جهان کنونی با توجه به روند فزاینده افزایش

جمعیت و فرایند توسعه افسار گسیخته، با بحران های بزرگ منابع طبیعی و محیط زیست روبه رو است مهم ترین منبعی که که روابط دولت ها و ملت ها را در سراسر دنیا به طور عام و در خاورمیانه به طور خاص دچار تنش کرده است، منابع آب مشترک است. بر این پایه دولت ها تلاش می کنند با بهره گیری حداکثری از ظرفیت های موجود در راستای بهره مندی حداکثری از منافع ملی خود اقدام کنند. ترکیه با توجه به موقعیت ویژه خود در حد فاصل قفقاز، ایران، خاورمیانه عربی و اروپا، به ویژه در طول سال های پس از ۲۰۰۳ میلادی و شکل گیری کشور شیعی در عراق برای خود نقش موثری را بر متغیرهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و اکولوژیک منطقه قائل است. یکی از ابزارهای قدرت ساز برای ترکیه بالادستی در رودخانه های مرزی با محوریت دجله و فرات است. در کشور ترکیه ۵۰۳ سد وجود دارد که از این تعداد، ۲۰۳ سد جزء سدهای بزرگ به حساب می آیند. دولت ترکیه با توجیه تأمین نیاز خود به آب شیرین اقدام به طراحی پروژه عظیم آبی گاپ کرده است و بر پایه برنامه های اعلام شده در پایان پروژه، تنها اجازه عبور بیشینه، ۵۰۰ متر مکعب آب را در ثانیه به سوی سوریه و عراق خواهد داد و در همین حال، سد و نیروگاه برقایی آتاتورک، به عنوان بزرگترین سد ترکیه در استان آدیامان، با هدف آبیاری و تولید برق بر روی رود فرات در چارچوب پروژه توسعه آناتولی جنوب شرقی ترکیه احداث شده است. ترکیه در حال ساختن، مطالعه و اجرایی کردن ۲۲ سد روی دجله و فرات در ۹ منطقه عمدتاً کردنشین بسازد و حتی برخی منابع از طرح هایی برای ساخت ۹۰ سد دیگر و ۶۰ نیروگاه برقی نیز خبر می دهند (محمدی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۳۸).

نقشه ۴: محدوده پروژه گاپ در منطقه جنوب شرق ترکیه

Source: Ayboga, ۲۰۰۹

۲-۳- اهداف ژئوپلیتیکی سیاست های آبی ترکیه

۱-۲-۳- هیدرو ژئواکونومیکی^۱:

عنصر آب یکی از عناصر مهم برای توسعه پایدار و متوازن در معادلات ژئواکونومیکی ترکیه در سطح داخلی، منطقه ای و جهانی محسوب می شود. در سطح جهانی ترکیه به عنوان یکی از مطرح ترین کشورهای منطقه خاورمیانه علیرغم ناملامی های بعضی کشورهای اروپایی سعی دارد در مسیر الحاق به اتحادیه اروپا گام بردارد و با نگاه راهبردی به جهان اسلام وزن ژئوپلیتیکی خود را ارتقا بخشد تا قدرت چانه زنی بیشتری برای الحاق به اتحادیه اروپا داشته باشد و فرایند اروپایی شدن را مبتنی بر قدرت دنبال کند. در همین راستا این کشور برای رسیدن به استانداردهای مورد نظر اروپا و افزایش رفاه و درآمد ملی شهروندان خود پروژه های آبی بزرگی در دست بررسی و اجرا دارد تا از طریق منابع سرشار آب توسعه اقتصادی خود را بهبود بخشد. از طرف دیگر نواحی کردنشین در ترکیه در مناطق جنوب شرقی این کشور همسو با سایر نواحی توسعه پیدا نکرده اند و نبود عدالت فضایی و توسعه متوازن در این کشور سبب بروز واکنش های تجزیه طلبانه و بحران های داخلی توسط کردها شده است. پروژه گاپ به عنوان بزرگترین پروژه توسعه منابع آب در ترکیه در راستای سیاست های کلان توسعه ای این کشور که در چندین دهه

^۱ Hydro- Geo-economics

قبل توسط دولت‌های سکولار قبل از اردوغان تدوین شده با سرمایه اولیه بالغ بر ۳۲ میلیارد دلار از جمله آن پروژه- هاست. یکی از مناطق با پتانسیل کشاورزی بالا منطقه جنوب شرق ترکیه است (مختاری هشی؛ قادری حاجت، ۱۳۸۷: ۶۵). ترکیه قصد دارد با اتمام پروژه گاپ در منطقه جنوب شرق آناتولی این منطقه نسبتاً محروم را به سرعت پا به پای مناطق غربی و اروپایی کشور توسعه دهد و کشاورزی و گردشگری را مبتنی بر پروژه های آبی رونق بخشد و از طرف دیگر در تامین نیازهای برقی کشور به خودکفایی کامل برسد. پروژه گاپ شامل ۲۲ سد و مخزن و ۱۹ مرکز برق آبی است، در سیستم حوضه دجله- فرات و ۹ منطقه از جنوب شرق ترکیه به مساحت ۷۵۳۵۸ کیلومترمربع در حال اجرا و بهره برداری است. آبیاری بیش از ۷/۱ میلیون هکتار از اراضی کشاورزی، تولید بیش از ۲۲ درصد از انرژی سالیانه مورد نیاز ترکیه مخصوصاً به کمک سد ایلی سو و ایجاد اشتغال برای نزدیک به چهار میلیون نفر از اهداف عمده این پروژه است. سد ایلی سو به عنوان بخشی از پروژه گاپ در جنوب شرق ترکیه، با هدف تولید ۲۷۳۰۰ گیگاوات ساعت انرژی برق آبی که در مجموع تأمین کننده ۱۹/۱۳ درصد از انرژی مورد نیاز ترکیه هست، بر روی رودخانه دجله و در حوضه آبریز خلیج فارس قرار گرفته است (http://peace-ipsc.org, ۱۳۹۷). اهداف کلی این پروژه که در منطقه جنوب شرقی ترکیه در حال اجرا است، شامل افزایش رفاه عمومی، افزایش رشد و توسعه اقتصادی منطقه، از بین بردن فقر و نابرابری های اقتصادی- اجتماعی و رساندن سطح زندگی مردم ترکیه به سطح استانداردهای مطرح زندگی در دنیاست. این پروژه به عنوان یک پروژه جامع و با هدف توسعه پایدار بر روی حوضه رودخانه های دجله و فرات در ۹ منطقه آدی یامان، باتمان، دیار بکیر، قاضی آنتپ، کیلیس، ماردین، سیرت، شانلی اورفا و شیرناخ در حال اجراست. محل اجرای پروژه گاپ در جنوب شرق ترکیه که منطقه عمدتاً کردنشین هست. گروه پ.ک.ک عمدتاً در این قسمت از ترکیه فعال بوده و در سال های اخیر مشکلات فراوانی برای کشور ترکیه به بهانه انزوای اقتصادی مناطق کردنشین و مسائل هویتی به بار آورده است. این گروه که مدعی است دولت ترکیه باعث عقب نگه داشته شدن این منطقه شده است لذا برون دادهای این پروژه در سطح داخلی می تواند جامعه کردی را تا حدودی با هسته مرکزی کشور همسو کرده و جاذبه گفتمانی گروه پ ک ک را تا حدودی در افکار عمومی کردها تعدیل کند. توسعه در نواحی شرقی ترکیه در کاهش اقدامات گروه پ ک ک نقش قابل توجهی داشته است (Feridum, ۲۰۰۸, ۲۲۵). پس در سطح داخلی اهداف راهبردی ترکیه ایجاد توسعه متعادل در نواحی توسعه نیافته این کشور است. در سطح منطقه ای کشور ترکیه یکی از کشورهایی است که از نظر منابع انرژی ضعیف بوده و به نفت و گاز کشورهای همسایه با محوریت عراق وابسته است. ترکیه با ذخایر انرژی اندکی که در اختیار دارد و با توجه به توسعه اقتصادی رو به رشد آن تقریباً تمام تقاضای داخلی نفت و گاز خود را از طریق واردات تامین می کند. ترکیه با توجه به اینکه در یک منطقه استراتژیک و در تقاطع بین کشورهای نفت خیز اتحاد جماهیر شوروی سابق در اطراف دریای خزر و کشورهای نفت خیز حوزه خلیج فارس با مراکز تقاضای اروپا به عنوان دومین بازار بزرگ گاز طبیعی جهان واقع شده است، در صورت اعمال سیاستهای راهبردی درست قادر خواهد بود در آینده ای نه چندان دور به شاه راه اصلی تبادل انرژی منطقه تبدیل شده و از این میان منافع سرشاری را برای مردم کشور خود تامین کند. ترکیه به طور فزاینده ای به واردات گاز طبیعی برای مصارف داخلی خود وابسته است که به طور عمده در بخش برق مورد استفاده قرار می گیرد. این کشور در طی دو سال گذشته سریع ترین رشد را در تقاضای انرژی در بین کشورهای همکاری اقتصادی و توسعه در اروپا (OECD) داشته است و بر خلاف تعدادی از کشورهای عضو این سازمان از رکود طولانی مدتی در امان مانده است. برآوردهای سال ۲۰۱۶ آژانس بین المللی انرژی حاکی از آن است که استفاده از انرژی در ترکیه طی ده سال آینده دو برابر می شود (webstore.iea.org, ۲۰۱۶) و این در حالی

است که رشد تقاضای برق حتی سریع تر از آن خواهد بود و دسترسی به این سطح از رشد نیازمند سرمایه گذاریهای قابل توجهی در بخش زیر ساختهای گاز طبیعی و برق است. کشور ترکیه علاوه بر اینکه خود دارای بازار بزرگی برای مصرف انرژی است و نقش کلیدی در انتقال و ترانزیت انرژی به وسیله کشتی به بازارهای اروپا ایفا می کند، در حال تبدیل شدن به مرکزی مهم برای معامله نفت خام و گاز طبیعی منطقه دریای خزر و خلیج فارس به کشورهای عضو اتحادیه اروپا است. علاوه بر این بخش عمده ای از نفت روسیه و دریای خزر از طریق ترکیه به بازارهای غربی فرستاده می شود و همچنین ترمینال نفتی ترکیه در ساحل مدیترانه در بندر جیهان (۳۰ مایلی جنوب شرقی آدانا در خلیج اسکندرون) برای صادرات نفت از شمال عراق و آذربایجان مورد استفاده قرار می گیرد. لذا ترکیه با توجه به وابستگی کشور عراق به رودخانه های دجله و فرات و کنترل این آب ها می تواند در قبال خرید انرژی از عراق قدرت چانه زنی بیشتری داشته باشد و انرژی ارزان مورد نیاز خود را از این طریق بدست بیاورد و عراق را مجبور کند که این کشور به سمت معامله آب در مقابل انرژی سوق پیدا کند و انتقال انرژی عراق به بازارهای جهانی از طریق ترمینال انرژی ترکیه صورت بگیرد.

۲-۳-۲- ژئواستراتژیکی^۱:

بحران عراق بعد از فروپاشی رژیم بعث و دینامیک شدن مرزهای ژئوپلیتیکی باعث شد که ترکیه راهبردهای سیاست خارجی خود را با نگاه به شرق و جهان اسلام بازبینی کند. ابزار استراتژیک پس از جنگ سرد ترکیه عمدتاً از نزدیکی آن کشور با عراق حاصل شده است. از دیدگاه آنکارا، عراق یک کشور همسایه است که نسبت به دیگر قدرت های منطقه ای از منابع سرشار انرژی فسیلی برخوردار است و تمامیت ارضی آن توسط آرمان های مورد تهدید قرار گرفته است لذا این وضعیت راه را برای اعمال نفوذ توسط ترکیه در این کشور را تسهیل کرده است. بنابراین، با توجه به پدیده کردی و مشکلات داخلی ترکیه امنیت ترکیه بیشتر به طور مستقیم از رویدادهای عراق تحت تاثیر قرار می گیرد. روابط اروپایی، منطقه ای و آتلانتیک در قبال ترکیه همپوشانی دارند و وابسته به رویدادهای عراق هستند (park, ۲۰۰۴:۴۹۳). در بعد استراتژیکی یکی از راهبردهای ترکیه تضعیف پ ک ک و تعدیل مشکلات داخلی از این طریق است. مسئله کردها در ترکیه دارای ابعاد منطقه ای بوده و استراتژی های دولت ترکیه را در ابعاد مختلف متأثر کرده است. بیشترین مشکل نظامی و امنیتی با کردها از زمان آتاتورک و حکومت ترکیه بود. ترکیه با نفی نژاد کرد، اصرار بر نژاد ترک کردها داشت. نزاع تاریخی ترکها و کردها نیز همواره وجود داشته است. انکار هویتی کردهای ترکیه توسط دولتهای مرکزی با وجود مساحت و جمعیت قابل توجه مناطق کردنشین، آنان را با بحران هویتی رو به رو کرده است. نگرانی ترکیه از مسئله کردی در دو بعد داخلی و خارجی قابل بررسی است. ناسازگاری قومیتی و هویتی بین کردها و ترکها به دلایل فرهنگی زبانی و مذهبی موجب ناسازگاری مداوم و مستمر دولت ترکیه و کردها و ترس از تجزیه طلبی کردها بوده است. کردها در داخل مرزهای چهار کشور همسایه پراکنده شده اند. وضعیت کردها در هریک از این چهار کشور، تأثیر جدی در کشورهای دیگر خواهد داشت. مسئله کردها همچون نقطه ضعفی برای دولتهای ترکیه از گذشته تا به حال بوده است. قدرتهای بیرونی و همسایگان این کشور همواره از عامل کردی برای اعمال فشار بر این کشور استفاده کرده اند. ارتش ترکیه در سال ۱۹۹۵، در شمال عراق حملات گستردهای را برای سرکوب و تعقیب عوامل پ ک ک انجام داد (کولایی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۰). با آماده شدن نیروهای ائتلاف در خصوص حمله به عراق، اوزال رئیس جمهور وقت به ارتش آن کشور وعده داد که برنامه ریزی گسترده ای به منظور حمله به موصل و کرکوک و الحاق مجدد آن به ترکیه داشته باشد و همکاری با نیروهای ائتلاف این امید را برای ما به

^۱ Geo-estrategics

وجود می آورد که موانع از پیش روی ما برداشته شود. این حملات از پایگاههای ترکیه صورت گرفت و با شکست عراق، ضربات شدید امنیتی، سیاسی، نظامی و حتی جغرافیایی بر آن وارد آمد و گامهای تشکیل یک حکومت کردی در عراق بنا نهاده شد. موضوع کردهای ترکیه همواره یکی از دغدغه‌های امنیتی ترکیه بوده، چون کردهای این کشور حدود ۲۰ درصد از جمعیت این کشور را تشکیل می دهند و به عنوان عوامل تأثیرگذار در اتفاقات داخلی ترکیه ایفای نقش می کنند. از مهمترین درخواست کردهای ترکیه در درجه اول، خودمختاری کردهای ساکن در شرق و جنوب شرقی ترکیه، در درجه دوم به رسمیت شناختن زبان کردی به عنوان زبان دوم ترکیه بوده است، ولی دولت ترکیه به هیچ یک از این درخواستها تن نداده و حمایت از سرکوب کردها به هر نحوی، هویت و ایدئولوژی بنیانگذاران ترکیه بوده است. دخالت و یا سرکوب کردها توسط ترکیه فقط به کردهای داخل آن کشور ختم نشده، بلکه این کشور همواره در خصوص کردهای عراق نیز دخالتهایی نموده است، اما اهمیت راهبردی کردستان عراق باعث شده است که ترکیه به این واقعیت پی بردهاند که باید سیاست و رویه خود را بدون توجه به تاریخ پرتنش خود با کردستان عراق تغییر دهند و دیپلماسی را جایگزین سیاستهای تنش‌زا نمایند. به منظور جلب اعتماد کردها روابط خود را با اقلیم تحکیم بخشیدند، چون توسعه‌ی روابط این دو به طور یقین در آینده تأثیرات قابل توجهی در کاهش تنشهای ترکیه و کردهای آن کشور خواهد داشت. ترکیه در صدد است با افزایش قدرت نرم خود نقش مهمی را در سیاست منطقه‌ای و بین‌المللی از طریق ایفای سیاست دکترین عمق راهبردی به نمایش بگذارد. نفوذ در کردستان عراق یکی از مواردی است که مورد توجه حزب حاکم است. سفر مقامات ترکیه به کردستان نشان از تغییر جدی نگرش ترکیه به حکومت اقلیم کردستان دارد. حضور شیعیان در مسند قدرت مرکزی عراق به لحاظ نفوذ زیاد ایران خوشایند ترکها نیست، از این رو، ترکیه به دنبال مقابله با نفوذ رو به رشد ایران در عراق و به عنوان یک گام مثبت در جهت جلوگیری از تسلط ایران بر منطقه هستند. به همین علت آنکارا تلاش میکند ضمن حمایت از اعراب سنی، در این رابطه نگاهی هم به کردها داشته باشند و تلاش نمایند کردها را با نگاه اشتراک مذهبی به اعراب سنی نزدیک نمایند و آنها را به عنوان مانعی در مقابل برنامه‌های دولت مرکزی قرار دهد (درویشی؛ محمدیان، ۱۳۹۲: ۱۶۲). در بعد ژئواستراتژیک عراق دارای اهمیتی زیادی برای کشور ترکیه است که در دو محور قابل تفسیر است از یک طرف این کشور به عنوان بازمانده امپراطوری عثمانی در حال عملیاتی کردن گفتمان نئوعثمانی‌گرایی برای نقش آفرینی در قلمروهای جدا شده از عثمانی است. باروی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در ترکیه، توجه رهبران این حزب به هویت تاریخی این کشور است که برگرفته از امپراتوری چندملیتی، چند نژادی و چند زبانی عثمانی است که به مدت بیش از شش قرن یکی از قدرتهای مهم و تاثیر گذار در نظام بین الملل بود. رهبران و سیاستمداران حزب عدالت و توسعه توجه به سابقه تاریخی و فرهنگی این کشور و استفاده از آن برای احیای نفوذ و گسترش روابط این کشور با مناطقی که قبلاً جزئی از امپراتوری عثمانی بوده اند را در اولویت سیاست خارجی خود قرار داده‌اند (محقق نیا و دیگران، ۱۳۹۶: ۱). عراق یکی از قلمروهای عثمانی ثابت بوده و ترکیه از لحاظ تاریخی حق نفوذ و اعمال قدرت در سازماندهی سیاسی این کشور را قریب‌ها و نزدیکی‌های زیادی به کشور ایران است لذا دولتمردان ترکیه از نفوذ و قدرت یابی ایران در عراق نگران هستند. از طرف دیگر مسئله کردی و گرفتن این اهرم فشار از رقبای یکی از راهبردهای ترکیه در عراق است. ترکیه از طریق هیدرو همون در راستای کنترل کشور عراق اقدامات اساسی انجام داده است تا با فشار بر عراق در رودخانه‌های مرزی اهداف ژئواستراتژیک خود را دنبال کرده و مانع از همگرایی بیشتر دولت شیعی با ایران به عنوان یک

قدرت رقیب منطقه ای گردد و هژمون خود را در منطقه عملیاتی سازد. همچنین ترکیه از طریق سیاست های آبی و کنترل رودخانه های مرزی فشار مضاعف بر عراق و اقلیم کردستان آورده است تا این ساخت های سیاسی از همکاری با حزب کارگران کردستان جدا خودداری کرده و نیروهای شبه نظامی پ ک ک را از عراق بیرون کنند. با توجه به وابستگی شدید عراق به رودخانه های مرزی سرچشمه گرفته از ترکیه یکی از بهترین ابزارهای کنترل کشور عراق و همراه کردن این کشور با هژمون ترکیه در منطقه اعمال فشار آبی بر عراق است.

۳- پیامدهای پروژه های آبی ترکیه بر منطقه با محوریت عراق:

عرضه آب شیرین برای زندگی، توسعه اقتصادی اجتماعی و ثبات سیاسی در خاورمیانه ضروری است. ترکیه، سوریه و عراق، کشورهای اصلی در حوضه دجله و فرات هستند. ترکیه به مدت طولانی به دلیل قدرت ساختاری و موقعیت غالب رودخانه، هژمون آبی در منطقه است. عراق و سوریه کشورهای پایینتر در حوضه هستند و به همین دلیل همواره دوست دارند تا مقدار آب مورد نیاز برای برآوردن نیازهایشان را تأمین کنند. درگیری میان کشورهای دریایی به دلیل چندین عامل است. اینها عبارتند از: نرخ رشد جمعیت و امنیت غذایی، امنیت انرژی، توسعه اقتصادی و تکنولوژیکی، تقسیم بندی سیاسی، قوانین بین المللی آب، دسترسی به آب و مدیریت و آگاهی عمومی. تعدادی از تلاش ها برای پیدا کردن یک زمینه مشترک در مورد مسائل آب بین سه کشور اصلی از سال ۱۹۲۰ وجود دارد، اما هیچ توافقنامه امضا نشده است. وضعیت فعلی در سوریه و عراق بسیار بحرانی است و هزاران نفر از مردم این کشورها به آب دسترسی ندارند و کشاورزان به دلیل کمبود آب زمین خود را ترک می کنند (Al-ansari, ۲۰۱۶, ۱۴۰). پروژه های آبی ترکیه به شدت این دو کشور پایین دست را متاثر کرده است و تاثیرات مخربی در ابعاد زیست محیطی و کشاورزی بر این کشورها گذاشته است. و با انجام پروژه گاپ ۷۰ تا ۸۰ درصد آب ورودی به کشورهای عراق و سوریه کاهش پیدا خواهد کرد (al-mughdadi, ۱۰۹۸, ۲۰۱۶). با آگیری سد ایلی سو به دلیل حجم بالای مخزن آن، پیش بینی می شود تغییر آب و هوایی در سطح گسترده اتفاق بیافتد. از سوئی اکوسیستم منطقه جنوب شرقی ترکیه که با آب بیشتری مواجه خواهد بود و همچنین اکوسیستم کشور عراق که با کاهش آب های ورودی روبه رو خواهد شد، شاهد تغییرات گسترده ای خواهند بود. این سد باعث از بین رفتن ساحل طبیعی رودخانه دجله که محل زندگی حشرات و دوزیستان هست، خواهد شد. همچنین احتمال تخریب بستر رودخانه و کاهش کیفیت آب و بالارفتن هزینه تصفیه برای کشورهای منطقه خواهد شد. به طور کلی اثرات منفی سد ایلی سو را می توان به صورت زیر در نظر گرفت. با آگیری سد ایلی سو، ممکن است رودخانه دجله در عراق و تالاب هورالعظیم در ایران با کمبود آب یا خشکی مواجه شوند. تخریب اراضی کشاورزی در پایین دست سد ایلی سو در کشور عراق به دلیل عدم تخصیص حق آبه مورد نیاز. تولید ریزگردهای بیشتر در سطح کشور عراق. با کاهش آب دجله، زیست بوم های ارزشمند کنار رودخانه ای که زیستگاه شمار زیادی از گونه های در معرض خطر است، از بین خواهد رفت. عراق در پایین دست سد ایلی سو و پروژه گاپ واقع شده اند. عراق به طور گسترده به فرات و دجله برای تأمین آب مورد نیازش وابسته است. این در حالی است که ۹۰ درصد از آب فرات و ۵۰ درصد از آب دجله از ترکیه سرچشمه می گیرد. بیش از ۸۵ درصد از آب شیرین مصرفی عراق از دو رودخانه دجله و فرات و زیرشاخه های آنها تأمین می شود. در حالی که کشاورزی عراق با اتکا به آب دجله رونق گرفته که در جنوب شرق ترکیه که منشأ دجله است، نرخ بیکاری بالاست. عراق به دلیل چالش های داخلی و خارجی، در حال حاضر با کمبود آب قابل توجهی مواجه شده و از فقیرترین کشورهای خاورمیانه در این زمینه است. این چالش ها شامل مدیریت ضعیف منابع آب، درگیری های سیاسی داخلی، داعش و روابط نامتعادل با کشورهای همسایه از جمله ترکیه، ایران و سوریه است. کمبود آب می تواند شدیداً به

بخش‌های مختلف اقتصاد عراق مثل کشاورزی ضربه بزند و سلامتی جامعه را به خطر اندازد. بر اساس گزارش وزارت منابع آب عراق، کشور عراق ۴۰ درصد از نیازهایش را از آب‌های سطحی دریافت می‌کند. به‌عنوان یک کشور پایین‌دست، بیش از ۹۰ درصد از آب‌های سطحی عراق از کشورهای همسایه تأمین می‌شود که ترکیه به‌تنهایی ۸۰ درصد از این مقدار را تأمین می‌کند. عراق با تنها ۲۱۶ میلی‌متر بارش سالانه و در عین حال، درصد تبخیر بالا به‌عنوان یک کشور نیمه‌خشک شناخته می‌شود. بیش از نیمی از بارش‌های این کشور از منابع آب خارجی تأمین می‌شود. دولت عراق معتقد است با اجرای پروژه گاپ، بسیاری از کشاورزان عراقی شغل خود را از دست خواهند داد. عراق به‌عنوان کشوری که ۳۶ درصد از اقتصاد محلی‌اش به کشاورزی متکی است، حداقل ۲۰ درصد از ظرفیت بخش نیروگاه‌های خود را از دست خواهد داد (www.isna.ir, ۱۳۹۷).

نتیجه‌گیری

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که منابع آب بطور اعم و منابع مشترک در نواحی مرزی بطور اخص دارای اهمیت گوناگون در ابعاد مختلف است. منابع آب یکی از ملزومات حیاتی بوده و روز به روز بر ارزش و اهمیت آن افزوده می‌شود. آب به‌تنهایی یک عنصر فیزیکی نیست و منابع آب روز به روز در حال سیاسی‌تر شدن و امنیتی‌تر است. رودخانه‌های مرزی و آب‌های مشترک در نواحی مرزی یکی از عناصر ژئوپلیتیکی محسوب می‌شود. با توجه به اینکه ژئوپلیتیک مبتنی بر قدرت بوده و میل به کشمکش و رقابت دارد لذا رودخانه‌های مرزی یکی از عناصر استراتژیک برای اهداف ژئوپلیتیکی محسوب می‌شوند. کشور ترکیه با توجه موقعیت بالادستی خود یکی از کشورهای در منطقه جنوب غرب آسیا است که از عنصر آب در راستای اهداف استراتژیک خود بهره‌برداری میکند. رودخانه‌های مهم دجله و فرات از کشور ترکیه سرچشمه می‌گیرند و با کنترل منابع آب این رودخانه‌ها با محوریت پروژه گاپ ترکیه خواستار عملیاتی کردن اهداف راهبردی خود اعم از هیدرو ژئواکونومی و هیدرو هژمون برای رسیدن به اهداف ژئواستراتژیک در در سطوح مختلف است. در بعد هیدرو ژئواکونومی ترکیه می‌خواهد در سطوح مختلف از آب به عنوان ابزاری برای پیشبرد اهداف اقتصادی استفاده کرده و توسعه اقتصادی ترکیه را با رشد مضاعف همراه کند. با توجه به اینکه کشور ترکیه از تحرکات گروه پ ک ک و مسائل کردی بشدت رنج می‌برد لذا در سطح محلی خواستار بهبود وضعیت عدالت فضایی و توسعه اقتصادی در نواحی کردنشین است تا از این طریق جامعه کردی را از تمایلات قوم‌گرایانه منحرف کرده و با هسته مرکزی کشور همراه کند و همچنین بهانه مشکلات اقتصادی در نواحی کردنشین را از پ ک ک بگیرد، در این خصوص بررسی‌ها نشان داده است که بین تمایلات قوم‌گرایانه کردها در ترکیه و توسعه اقتصادی رابطه عکس وجود دارد و میزان آرای زیاد حزب عدالت و توسعه در نواحی کردنشین گواه این واقعیت است. در سطح ملی ترکیه این هدف را دنبال می‌کند که با استفاده از عنصر آب به استانداردهای اروپایی شدن نزدیک شود. در سطح منطقه ای ترکیه با فشار بر کشور عراق خواستار بدست آوردن ارزان نفت عراق و ثوق دادن این کشور به سمت تجارت نفت در برابر آب است. ترکیه بعد از ناکام ماندن در پیوستن به اتحادیه اروپا در دوران حزب عدالت و توسعه نگاهی خاورمیانه‌ای در سیاست خارجی خود داشته است و بعد از فروپاشی رژیم صدام و مشبک شدن مرزهای ژئوپلیتیکی این راهبرد سیاست خارجی در راستای ایجاد هژمون میتنی بر نئوعثمانی‌گرایی در منطقه تشدید شده است. در بعد هیدرو هژمون ترکیه خواستار عملیاتی کردن هژمون خود در منطقه با استفاده از عنصر آب است تا از یک طرف با فشار آبی بر عراق که پیامدهای مخربی برای آن کشور داشته است، از قدرت و نفوذ ایران به عنوان یک رقیب ژئوپلیتیک در منطقه بکاهد و از طرف دیگر با فشار بر کشورهای پایین دست رودخانه‌های دجله و فرات با محوریت عراق گفتمان نئوعثمانی‌گرایی را در قلمروهای عثمانی پیاده کند و بر این کشورها سلطه و

نفوذ داشته باشد، تا همزمان با همراه کردن کشورهای پایین دست رودخانه های مرزی با محوریت عراق با خود از حمایت آنها از گروه پ ک ک جلوگیری کند و با فشار مضاعف عراق را مجبور کند که پیکار جویان پ ک ک را از این کشور بیرون کنند. در انتها ترکیه با قدرت و ارتقای وزن ژئوپلیتیکی مبتنی بر نگاه خاورمیانه ای بتواند وارد چانه زنی برای الحاق به اتحادیه اروپا گردد.

- حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۹۶) اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، انتشارات پاپلی.
- حافظ نیا، محمد رضا؛ مجتهدزاده، پیروز؛ علیزاده، جعفر (۱۳۸۵) " هیدروپلیتیک هیرمند و تاثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان " فصلنامه برنامه ریزی و آمایش فضا، شماره ۲.
- زرقانی، سیده‌های و صالح‌آبادی، ریحانه (۱۳۹۲)، رودهای مرزی جنوب غرب آسیا: منازعه یا تعامل، مجموعه مقالات اولین همایش ملی جنوب غرب آسیا.
- ضیغمی، محمدعلی (۱۳۸۷)، " راهنمای تجارت با کشور عراق "، شرکت چاپ و نشر بازرگانی.
- عراقچی، سید عباس (۱۳۹۳)، " دیپلماسی آب از منازعه تا همکاری " فصلنامه سیاست جهانی، دوره سوم، شماره چهارم.
- عسگری، محمود (۱۳۸۱) "نسبت نوین بین منابع آبی و امنیت ملی" فصلنامه مطالعات راهبردی، سال پنجم، شماره دوم.
- فتاح، محمدتقی (۱۳۹۱)، رودخانه‌های مرزی، تهران: انتشارات دانشگاه علوم انتظامی.
- فلینت، کالن (۱۳۹۰)، مقدمه‌ای بر ژئوپلیتیک، ترجمه: قالیباف، محمد باقر؛ پوینده، محمد، انتشارات قومس.
- کرمی، افشین؛ حسن زاده، جواد؛ پیشگاهی فرد، زهرا (۱۳۹۵) " تاثیر هیدروپلیتیک بر مناسبات عراق و ترکیه با تاکید بر دجله و فرات " فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال ۵، شماره ۱۷.
- مجتهد زاده، پیروز (۱۳۹۲) جغرافیای سیاسی و سیاست‌های جغرافیایی، انتشارات سمت.
- محقق نیا، حامد؛ علی لطیفی نیا و نازنین قاسمی، ۱۳۹۶، پیامدها و اثرات رویکرد نوع‌ثمنی گرای سیاسی خارجی ترکیه بر منطقه خاورمیانه، فصلنامه مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه.
- موسوی نیا، سید عارف (۱۳۹۶) " چالش های هیدروپلیتیک: مطالعه موردی کشور عراق و ایران " تحقیقات جدید در علوم انسانی، شماره ۵۳.
- موسی زاده، رضا؛ عباس زاده، مرتضی (۱۳۹۴) " ابعاد حقوقی بهره برداری از رودخانه هیرمند توسط ایران و افغانستان " فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۹۳.
- نامی، محمدحسن (۱۳۹۰)، جغرافیای سیاسی آبهای مرزی ایران، تهران: نشر سهره.
- نیرومند فر، فریبا؛ شهیدی، علی (۱۳۹۷) " هیدروپلیتیک ایران و عراق و بهینه کردن مصرف آبهای مشترک مرزی " فصلنامه سیاست جهانی، تابستان ۱۳۹۷، شماره ۳۴.
- کولایی، الهه؛ حریری، رحمن؛ اسدی کیا، بهناز (۱۳۹۵) " مسئله کردی در روابط ایران و ترکیه " فصلنامه انجمن ژئوپلیتیک، شماره ۴۳.
- محمدی، حمیدرضا؛ میرزایی پور، طاهره؛ حسین پور پویان، رضا (۱۳۹۱) " تحلیل فضایی هیدروپلیتیک حوضه دجله و فرات " فصلنامه انجمن جغرافیای ایران، شماره ۳۵.
- مختاری هشی، حسین؛ قادری حاجت، مصطفی (۱۳۸۷) " هیدروپلیتیک خاورمیانه در افق سال ۲۰۲۵ م مطالعه موردی حوضه های دجله و فرات رود اردن و رود نیل " فصلنامه ژئوپلیتیک، شماره ۱۱.
- Agnew, John. (۱۹۹۸) Geopolitics, Encyclopedia- Encarta, C.
- Al-Ansari, N. (۲۰۱۶). Hydro-politics of the Tigris and Euphrates basins. Engineering, ۸(۳), ۱۴۰-۱۷۲.

- Al-Muqdadi, S. W., Omer, M. F., Abo, R., & Naghshineh, A. (۲۰۱۶). Dispute over Water Resource Management Iraq and Turkey. *Journal of Environmental Protection*, ۷(۰۸), ۱۰۹۶-۱۱۰۳.
- Ayboğa, E. (۲۰۰۹). "Turkey's GAP and its Impact in the Region." *Kurdish Herald* ۱(۵).
- Cohen, S. B. (۲۰۱۸). Geopolitics in the new world era: a new perspective on an old discipline. In *Reordering the world* (pp. ۴۰-۶۸). Routledge.
- <http://peace-ipsc.org/fa>, ۱۳۹۷.
- <http://www.irna.ir/fa/News/۸۳۰۵۱۱۷۳>
- <https://webstore.iea.org/energy-policies-of-iea-countries-turkey-۲۰۱۶-review>.
- <https://www.isna.ir/news/۹۷۰۳۲۶۱۲۱۳۷>.
- Mackenzie, David Neil, ۱۹۹۹. The Origin of Kurdish ,”in :Iranica.
- MacQuarrie, P. (۲۰۰۴). Water security in the Middle East. *Growing Conflict Over*.
- Park, B. (۲۰۰۴). Between Europe, the United States and the Middle East: Turkey and European security in the wake of the Iraq crisis. *Perspectives on European Politics and Society*, ۵(۳), ۴۹۳-۵۱۶.
- Wilson, R. (۲۰۱۲). Water-shortage crisis escalating in the Tigris-Euphrates basin. *Strategic Analysis Paper. Tech. Rep., Future Directions International*.
- Zakaria, S., Al-Ansari, N., & Knutsson, S. (۲۰۱۳). Historical and future climatic change scenarios for temperature and rainfall for Iraq. *Journal of Civil Engineering and Architecture*, ۷(۱۲), ۱۵۷۴-۱۵۹۴.
- Zeitoun, M., & Warner, J. (۲۰۰۶). Hydro-hegemony—a framework for analysis of trans-boundary water conflicts. *Water policy*, ۸(۵), ۴۳۵-۴۶۰.
- Cohen, saul.B.(۱۹۹۴). Geopolitics in the new world era. Chapter ۲ from reordring the world, edited by: george j. demko and william b. wood. Usa: westview press.
- Conker, A. (۲۰۱۴). An enhanced notion of power for inter-state and transnational hydropolitics: An analysis of Turkish-Syrian water relations and the Ilisu Dam conflict between the opponents and proponents of the Dam (Doctoral dissertation, University of East Anglia).
- <https://ir.sputniknews.com/world/۲۰۱۷>
- Feridun, M., & Sezgin, S. (۲۰۰۸). Regional underdevelopment and terrorism: the case of south eastern Turkey. *Defence and Peace Economics*, ۱۹(۳), ۲۲۵-۲۳۳.

Geopolitical analysis of Turkish water policy (Gap project) and its consequences

Dr zahra pishgahifard.academic staff member of political geography at the university of tehran
(corresponding author)

Amir habibi. Phd student of political geography at the university of tehran

Abstract

Water has economic, social and environmental effects on spatial development, so this phenomenon is becoming more competitive, more political and more secure. One of the areas where water scarcity is most pronounced is Southwest Asia, and this situation is more pronounced in Iraq and Syria due to its downstream than the Tigris and Euphrates border rivers. Turkey is one of the water-rich countries due to the amount of rainfall and suitable climatic conditions from which the Tigris and Euphrates rivers originate, and most of the water resources of Iraq and Syria originate from Turkey, and these countries are highly agricultural, environmental and Drinking depends on water sources coming from Turkey. By establishing large water projects (Gap project) in southeastern Turkey, Turkey seeks to control the border waters in the Tigris and Euphrates tributaries and pursue its geopolitical goals based on hydro-hegemon and hydropower. Due to the dependence of Iraq and Syria on the border waters with Turkey, it seems that in the near future, the countries downstream of the Tigris and Euphrates rivers will face widespread water tensions. This descriptive-analytical study, using library and Internet resources, seeks to analyze the geopolitics of Turkey's water policies and their consequences in the downstream countries of the Tigris and Euphrates rivers (Iraq and Syria). The results show that Turkey's strategic goals and water policies in the field of extraction and control of border waters, the use of this empowering geopolitical element in line with geo-economic goals (balanced domestic development and achievement of European standards, aligning Kurds with the core Central to this is the rise of bargaining power in energy transactions in the region (geostrategic) (weakening the PKK and its supporting neighbors, operationalizing the neo-Ottoman discourse in the Ottoman Empire).

Keywords: hydro-politics, Turkey, Iraq, Syria, geopolitics, border river.